

„BISERICA MICĂ” A CETĂȚII AIUDULUI ÎN SURSE DIN SECOLUL AL XIX-LEA

Cetatea Aiudului are astăzi în interiorul incintei sale, pe lângă alte edificii, și două lăcașuri de cult cu origini medievale. Una este actuala biserică reformată (sau „biserica mare”), iar alta, biserică luterană („biserica mică”), plasată în imediata apropiere, la nord (fig. 1, 2).

Repartiția actuală a spațiilor de cult datează de la începutul secolului al XVIII-lea și a fost o consecință târzie a evenimentelor petrecute aici, pe plan confesional, după adoptarea Reformei. În anul 1597 (după ce în 1595 se vorbea de folosirea „cu schimbul” a bisericii – probabil a celei mari), comunitățile germană și maghiară au ajuns la o înțelegere privind utilizarea bisericilor existente în cetate, înțelegere care depindea de numărul credincioșilor; potrivit acesteia, „biserica mare” trebuia să ajungă în folosința luteranilor, iar „biserica mică” în cea a reformatilor. Despre respectarea înțelegerii se vorbește abia un secol mai târziu, în 1698. La foarte scurt timp – 1704, s-a produs însă inversarea, „biserica mare” trecând la reformati, deveniți mai numeroși, cu condiția de a fi restituită dacă numărul luteranilor va crește¹. Peste mai bine de un secol, din cauza stării în care se afla², comunitatea luterană a decis să-și dărâme și să-și reconstruiască lăcașul de cult. Evenimentul a avut loc în anii 1865-1866³, iar forma luată de noua construcție a fost de biserică sală cu nava aproape pătrată (l~13,30 m) și o absidă decroșată, poligonală (șapte laturi), fără contraforturi (fig. 2, 8a). Nava i-a fost boltită, ferestrele au primit forme semicirculare, largi, apoi i s-a adăugat un pridvor nordic; în 1872 (după cum arată și o inscripție pictată: *Morgerger pinxit 1872*) a fost ridicat și un altar⁴.

¹ Gh. Sebestyen, *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*, București, 1987, p. 156, nota 6; Lestyán F., *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*, II, Kolozsvár, 2000, p. 116. Pentru început vom diferenția cele două biserici tot după criteriul mărimii, pentru că denumirea fiecăreia, în funcție de statut și rolul avut în evul mediu, urmează să fie discutată.

² Cetatea și clădirile ei au suferit în timp multe distrugerii și refaceri, dar acestea sunt încă departe de a fi clarificate; se menționează des conflicte în care au fost implicate și care le-ar fi afectat structurile: invazia tătară din 1241-1242, răscoala de la Bobâlna, asediul din 1551 al lui Martinuzzi, incendiile din 1600 și 1601 din vremea lui Mihai Viteazul și a generalului Basta, atacul turco-tătar din 1658, conflictele dintre lobonți și curuți și evenimentele din 1848-1849 (Kővári L., *Erdély régiségei*, Pest, 1852, p. 251-252; G. Seivert, *Straßburg am Marosch*, Hermannstadt, 1866, p. 12 și urm.; P. Szathmáry K., *A nagyenyedi egyházkerítés*, în *Archaeologiai Közlemények*, VII, nr. 1, 1868, p. 45-48 – în continuare, Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*; Szilágyi F., *Nagy-Enyed pusztulása 1849-ben*, Nagy-Enyed, 1891; O. Socaciu, Matilda Takács, *Aiud. Localitate urbană multimilenară*, Alba Iulia, 2000, p. 42-54 etc.).

³ După cum aflăm de la autori contemporani cu evenimentul: G. Seivert, *op. cit.*, p. 13; P. Szathmáry K., *Nagy-Enyed régészeti és történelmi tekintetben*, în *Vasárnapi Ujság*, nr. 40, 1867, p. 491-492, 503-504, 514-515 (în continuare, Szathmáry, *Nagy-Enyed régészeti*); Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 48; Rómer Fl. F., *Régi falképek Magyarországon*, Budapest, 1874, p. 106, dar și dintr-o epigrafă aflată în actuala biserică luterană, cu *erneuert 1866*. Anul 1720, împrumutat de H. Fabini, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, I, Hermannstadt, 1998, p. 226, pentru reconstrucția bisericii luterane, din bibliografia germană mai veche, nu este corect.

⁴ Despre detalii ale noii construcții: H. Fabini, *op. cit.*, I, p. 226; O. Socaciu, M. Takács, *op. cit.*, p. 76. Planul bisericii noi, cu altarul poligonal, este corect la H. Fabini, I, 149.2, p. 222, dar nu și la Gh. Anghel,

Această dată de perioadă modernă nu-i neagă bisericii luterane sorgintea medievală și se presupune că ea a fost de fapt înălțată pe locul unei biserici demolate, unanim atribuită secolului al XIV-lea⁵. Acest loc este la nord de biserica reformată datată în secolul al XV-lea⁶.

Deși cuprinse în sintezele de specialitate și în repertoriile de situri arheologice și monumente ale secolului XX, nici una dintre biserici nu a beneficiat de analiza a ceea ce s-a conservat medieval în structurile actuale ori a ceea ce s-a înregistrat, în vechime, despre istoria lor: componente de arhitectură, piese sculptate⁷, ori surse scrise și grafice. În acest material ne vom ocupa de una dintre construcții, antecesoarea bisericii luterane de astăzi.

O cercetare arheologică orientată spre obiectivul dispărut – deosebit de utilă într-un astfel de caz, nu pare posibilă în acest moment. Dar, încercări de a investiga astfel perimetrul în care s-a aflat sunt cunoscute din perioada anilor 1974-1977, când au avut loc și alte lucrări în cetate⁸. Strategia de cercetare arheologică, avută în vedere cu această ocazie, pare să fi inclus și stabilirea legăturilor stratigrafice dintre biserici și incintă. Însă, economice în general și orientate spre a susține lucrări de conservare și restaurare la componentele incintei fortificate, aceste prime investigații arheologice s-au încheiat înainte de a da o perspectivă coerentă asupra relațiilor între diferitele construcții de aici, și în special asupra celor de cult. Mai mult, în cursul cercetărilor sau la publicare, rezultatele nu s-au corelat cu informațiile mai vechi, dintre care cele mai însemnate provin din secolul al XIX-lea. Această lacună se observă, poate cel mai bine, tocmai în cazul bisericii demolate, pentru care s-a încercat, într-o secțiune (a V-

Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI, Cluj-Napoca, 1986, p. 67, sau la Mariana Dumitrache, *Un sistem de fundare necunoscut descoperit la incinta cetății orașului Aiud*, în *Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă*, 2, 1978, p. 46.

⁵ Spre exemplu, G. Seivert, *op. cit.*, p. 13; Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 45; Gerecze P., *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*, în *Magyarország műemlékei*. Szerk. Forster Gyula, II, Budapest, 1906, col. 105; Radocsay D., *A középkori magyarország falképei*, Budapest, 1954, p. 181; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, București, 1959, p. 125; Entz G.A., *Erdély*, în *Magyarország művészete 1330-1470 körül*. Szerk. Marosi E., I, Budapest, 1987, p. 691; Entz G., *Erdélyi építészet a 14-16. században*, Kolozsvár, 1996, p. 38; H. Fabini, *op. cit.*, p. 224.

⁶ Preferăm această încadrare largă, chiar dacă nu ține seama de faptul că monumentul - o fostă biserică hală - este neunitar din punct de vedere constructiv, deoarece o analiză mai amănunțită este în curs, iar referiri la acest subiect se vor mai face și pe parcursul lucrării de față. Totuși, este de spus că datări ceva mai strânse au fost propuse până acum (unele, ca și cum monumentul ar fi unitar) pentru perioade de la mijlocul secolului al XV-lea (Entz G.A., *Erdély*, în *loc. cit.*, I, p. 691; Entz G., *op. cit.*, p. 121) sau de la sfârșitul lui (V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 523-525; V. Drăguț, *Arta gotică în România*, București, 1979, p. 53-54); de asemenea, există și opinii care susțin că biserica are etape anterioare secolului al XV-lea, cum ar fi turnul-clopotniță, din secolul al XIII-lea (Th. O. Gheorghiu, *Arhitectura medievală de apărare din România*, București, 1985, p. 77; *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1995, p. 25), sau chiar o altă bazilică, de secol XIV (Entz G.A., *Erdély*, în *loc. cit.*, I, p. 691; H. Fabini, *op. cit.*, I, p. 226).

⁷ O excepție ar putea fi considerată discuția despre o cheie de boltă cu un *Agnus Dei*, provenind din „biserica mare”: P. Scrobotă, *O cheie de boltă cu motivul Agnus Dei de la Aiud*, în *Acta Musei Napocensis*, 35-36, II, 1998-1999, p. 321-323.

⁸ Doar unele sondaje în 1974, și apoi sistematic, în anii 1976-1977, făcute de către M. Dumitrache. O parte a rezultatelor au fost publicate de către aceeași autoare, la scurt timp, în *op. cit.*, p. 45-54. Alte sondaje arheologice realizate ulterior în cetate (1999, cf. Socaciu, Takács, *op. cit.*, p. 73, sau 2006) nu au rezultatele publicate.

a), să se verifice relația stratigrafică cu zidul de incintă sau cu Turnul Măcelarilor, deci cu partea nord-estică a cetății. Principala informație obținută cu ajutorul ei a fost că în jurul vechii fundații de biserică – despre care se presupunea că a aparținut absidei –, s-a amenajat un pavaj din piatră mărunță, de râu, peste care au fost găsite fragmente ceramice databile în secolul al XIV-lea. Zidul de incintă, din vecinătate, ar fi tăiat acest pavaj la amplasare⁹. Rezultatele sunt utile, dar, în lipsa sondajelor din alte sectoare, nu ar fi corect ca informația obținută arheologic în acel sector să fie extinsă și la alte suprafețe din jurul obiectivului.

Așadar, fără cercetări mai noi sau mai extinse, pentru a contura o „imagine” a edificiului dispărut, am apelat la sursele vechi, cu autori diferiți – texte și reprezentări grafice –, cele care s-au concentrat în a doua parte a secolului al XIX-lea. În primul rând, textele lui Szathmáry Károly, care conțin cercetări de teren contemporane demolării, publicate în anii imediat următori – 1867 și 1868¹⁰. Dintre ele, cel de-al doilea este mai bogat în descrieri și aprecieri legate de obiectivul nostru, fiind pregătit pentru o revistă de specialitate, cea a Comisiei de Arheologie a Academiei Maghiare de Științe. Textele au ca material ilustrativ releveul planimetric al cetății (fig. 3), dar și alte desene, între care unele aparținând cu certitudine lui Nemes Ödön. Ne referim la o imagine a bisericii văzută dinspre nord-vest, publicată în 1867¹¹ (fig. 4), la alta cu interiorul altarului, apărută mai întâi în 1868 (fig. 5)¹² și la schița unui „tablou” cu un sfânt (fig. 6), redată la Szathmáry (1868)¹³, și a cărei variantă în acuarelă a fost depusă în Arhiva Comisiei Monumentelor din Budapesta¹⁴. Tuturor acestora li se adaugă unele referințe anterioare demolării, din 1858, aparținând lui Friedrich Müller¹⁵, câteva notițe ale lui Gustav Seivert, apărute în 1866¹⁶, dar și observații ale lui Rómer Flóris despre fragmentul de frescă, publicate în 1874¹⁷.

Până acum, informațiile autorilor sus-numiți, privitoare la biserica dispărută, nu au fost ignorate pe de-a-ntregul, dar dintre acestea au fost selectate doar unele considerate potrivite unor sinteze: cele despre planimetrie, formele romanice și gotice de la ferestre și bolți, o inscripție copiată de Szathmáry de pe unul din contraforturile edificiului, în forma: *HOC · OPUS · / INCHOETVM / EST ANNO · / DNI · M · CC · C · X · X · X · III / ET · FINI / TUM · IIII* (fig. 7a)¹⁸, și care stă la baza datării sale în

⁹ M. Dumitrache, *op. cit.*, p. 53.

¹⁰ Szathmáry, *Nagy-Enyed régészeti*, p. 491-492, 503-504, 514-515; Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 45-53.

¹¹ *Vasárnapi Ujság*, nr. 40, p. 493, fig. 3.

¹² La Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 51, dar despre care se spune că a fost realizată de Nemes Ö. în 1864 (Gerece P., în *loc. cit.*, I, col. 212); a fost preluată apoi și de Rómer, *op. cit.*, fig. 62.

¹³ Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 51.

¹⁴ 21x29 cm. Gerece P., în *loc. cit.*, I, col. 212, 488.

¹⁵ *Die kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen*, în *Jahrbuch des kais.-königl. Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 1858, p. 41, 44.

¹⁶ G. Seivert, *op. cit.*, p. 12-13.

¹⁷ Rómer Fl., *op. cit.*, p. 106-107, care încearcă să valorifice mai bine în sinteza sa informațiile din teren ale lui Szathmáry și acuarela ajunsă la Budapesta.

¹⁸ Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 52; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 125; Entz G., *op. cit.*, p. 38; H. Fabini, *op. cit.*, I, p. 224-226. Inscripția este una dintre cele patru, alături de cele din Luncani și Reghin, care s-au păstrat din intervalul 1290-1334, în Transilvania (Entz G., *op. cit.*, p. 38).

secolul al XIV-lea, la fel ca și fragmentul de frescă, menționat mai sus¹⁹. În comparație cu întregul datelor culese în secolul al XIX-lea, de pe teren sau din arhivă, referitor la subiectul nostru, acestea înseamnă foarte puțin.

Arhitectura. „Releveul” general al cetății, realizat la scară (un stânen = 2,32 m), publicat odată cu textul lui Szathmáry din 1868²⁰, conține și planul bisericii demolate (fig. 3, „b”), de la nord de biserica reformată (fig. 3, „a”). Din el se poate vedea că era o construcție de proporții reduse, cu un corp dreptunghiular, prelungit de un sanctuar poligonal, de aceeași lățime, la care se aflau atașate pe nord o colaterală și o altă încăpere, puțin mai îngustă, considerată sacristie, prima cu plan dreptunghiular, iar cealaltă cu unul trapezoidal. În colțurile sanctuarului erau dispuse contraforturi, și cel de sud se lega de zidul sacristiei bisericii alăturate. Cele două biserici nu aveau planurile dispuse paralel, cea luterană fiind înclinată spre sanctuarul „bisericii mari”.

Comparând poziția noii biserici luterane (fig. 1) cu cea a bisericii demolate (fig. 3), putem spune că orientarea sud-estică a celei vechi a fost transmisă celei noi; nu și modelul de altar poligonal, care este acum decroșat, cu mai multe laturi. De asemenea, se poate constata în teren că piatra de construcție de pe colțul nord-estic al navei actuale, acolo unde a existat și anterior un decroș, pare să se afle în poziție originală. Așadar, este foarte plauzibil ca zidurile actualei biserici luterane sau cel puțin ale navei să se suprapună celor medievale.

Textele lui Szathmáry – cel care socotea biserica drept una dintre cele mai interesante și mai vechi din Ardeal –, completează informația sintetizată în schița planimetrică. Ele ne confirmă că laterala nordică, cu două ferestre considerate de gotic târziu și cu zidul având un traseu neregulat (!), la fel ca și „sacristia”, sunt adăugiri ale unei construcții inițiale de tip sală, cu dimensiuni reduse²¹. Totodată, că sanctuarul avea cinci laturi dintr-un octogon și că un arc lega contrafortul sud-estic al altarului de biserica alăturată. Un alt arc ar fi legat și „biserica mică” de incinta unei cetăți interioare ridicate în jurul ei²². Stilul în care fusese ridicată biserica era considerat „de tranziție”²³.

Szathmáry continuă cu descrierea și ne spune că în subsolul clădirii se afla o criptă – osuar, în care s-au descoperit odată cu lucrările de refacere ale construcției un număr mare de oseminte, apreciate ca provenind de la 1400 sau 2000 de persoane²⁴. Bolta subsolului ar fi fost în formă de stea, iar cea de la parter cu ogive, închisă fără cheie de boltă în partea superioară. Se mai precizează că luminatoarele, în număr de trei, se aflau în altar și că sub ele erau dispuse nișe – două în care erau reprezentați

¹⁹ Radocsay D., *op. cit.*, p. 181; V. Drăguț, *Iconografia picturilor murale gotice din Transilvania*, în *Pagini de veche artă românească*, II, 1972, p. 78 (în continuare, Drăguț, *Iconografia*); Lángi J., Mihály F., *Erdélyi falkeképei és festett faberendezések*, I, [Budapest], [2002], p. 78.

²⁰ Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 49.

²¹ *Ibidem*, p. 51-52.

²² Szathmáry considera că cetatea a avut două incinte, una în jurul bisericii reformate, alta în jurul celei mici (*A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 51-50).

²³ *Ibidem*, p. 51. Gotic la G. Seivert, *op. cit.*, p. 13.

²⁴ În această privință, Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 48, 51, nu este consecvent, schimbând numărul de la o pagină la alta; totodată, adaugă și că unele cranii prezentau urme de violență. Despre criptă și osemintele în număr mare, găsite aici, vorbește și G. Seivert, *op. cit.*, p. 13.

sfinți și una (în mijloc) care avusese funcția de nișă de tabernacol. Detaliile din schița pe care o publică pentru interiorul altarului (fig. 4b) nu par să respecte cu fidelitate poziția și numărul elementelor prezentate, pentru că în partea inferioară pot fi observate guri de tragere și o nișă, iar mai sus alte patru deschideri, între care un *oculus*, două mici ferestre închise în unghi și o alta în segment de arc. Intrarea, care s-ar fi găsit pe stânga așa-zisei sacristii, avea un portal cu închidere în arc frânt, în a cărei compoziție intrau toruri sau baghete²⁵.

Pe unul dintre contraforturile estice, Szathmáry a regăsit inscripția mai sus redată, despre care precizează că a fost recondiționată de mai multe ori, iar pe pietrele dezintegrate ale portalului în arc frânt a reușit să citească, dintr-o inscripție cu minuscule gotice, doar: *Capit...salu...san...ψccc* (în desen: *capita salus an ψccc*) (fig. 7b)²⁶. Literale acestei piese au fost prezentate ca asemănătoare cu ale unui *Agnus Dei* (la care a transcris inscripția: *Agnus Dei, qui tollit peccata mundi*), de pe o cheie de boltă, pe care, pentru a nu fi distrusă, Szathmáry a dat-o jos de pe fațada clădirii ruinate de la vest de „capelă” (fig. 3, „c”)²⁷. Cele două clădiri, cea în zidul căreia se afla cheia de boltă („casa preoților reformați”) și „biserica mică” au fost considerate contemporane²⁸.

Din „sacristie” se ajungea în tribuna compartimentului nordic și la două etaje ridicate peste altar. Prin urmare, ceea ce Szathmáry numește „sacristie”, putea să aibă doar rolul unui spațiu de trecere. Etajele ar fi avut numeroase ambrazuri de tragere, cu dimensiuni diferite, pentru arme mai mici, dar și pentru tunuri de calibru redus. Deasupra lor, acoperișul era sprijinit pe console, dispuse între contraforturi, de unde rezultă că elementele verticale de sprijin aveau aceeași înălțime ca și sanctuarul. Partea răsăriteană a fost, așadar, dotată cu două etaje de apărare, de unde și denumirea de „bástya-templom” (= „turn/bastion – biserică”) pe care Szathmáry o folosește în descrierile sale, alături de cea de „evangelikusok/lutheranusok egyháza” sau „kápolna” (la el datorată cel mai probabil mărimii)²⁹.

În afara ferestrelor semnalate deja, de pe zidul nordic al colateralei, considerate de gotic târziu, se mai menționează și altele romanice, probabil cele pe care le putem vedea și în reproducerea după Nemes Ö. (fig. 4), pe fațada vestică³⁰.

Datorită formelor romanice ale ferestrelor, biserica luterană a beneficiat de o notă și în articolul lui Fr. Müller despre stilul romanic al bisericilor din Transilvania. Însă, același autor menționează și portalul în arc frânt, cu inscripția văzută de el în

²⁵ Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 51.

²⁶ *Ibidem*, p. 51-52. Nu avem nici o certitudine privind corectitudinea acestei inscripții fragmentare, dar este de observat că nu a fost singura, în zonă, cu minuscule gotice, o alta, care începea la fel (*capit...1541*), fiind văzută la turnul de poartă al cetății (Balogh J., *Az erdélyi renaissance*, Kolozsvár, 1943, p. 271; O. Socaciu, M. Takács, *op. cit.*, p. 75, la cei din urmă cu capitale).

²⁷ Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 52. Considerăm că a fost vorba de o poziție secundară a piesei. Ea se găsește acum în colecția de pietre vechi din cetate și s-a aflat probabil în compunerea uncii dintre bolțile navei din „biserica mare”, distrusă în 1704 (Entz G.A., *Erdély*, în *loc. cit.*, I, p. 692; P. Scrobotă, *op. cit.*, p. 321).

²⁸ Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 52.

²⁹ *Ibidem*, p. 51-52; despre rostul defensiv al bisericii luterane specifică și Fr. Müller, *op. cit.*, p. 41, nota 2, sau Gerecze P., în *loc. cit.*, II, col. 105.

³⁰ *Vasárnapi Ujság*, nr. 40, p. 493, fig. 3.

minuscule gotice și cu inițialele mai mari, în forma: *Capella Scti sps. fcta. pr. Michbaelem*³¹. Transcrierea sa, complet ignorată până acum, la prima vedere pare să conțină unele asemănări cu cea de la Szathmáry: *capita salus an pccc*. Dar, în legătură cu cea din urmă, dat fiind că singura tildă conservată în desenul lui Szathmáry se află deasupra lui *u* din *salus*, ne întrebăm în ce măsură poate abrevia o secvență fonetică interioară acestui grup de litere. Mai mult, *capita* nu se justifică lexical sau gramatical în combinație cu *salus*. Cum nu putem identifica o atare abreviere și cum *capita* ar putea fi o citire greșită a unei *capella*, se cuvine să luăm în calcul propunerea lui Müller, care transcrie *Capella Scti sps. fcta. pr. Michbaelem*, cu mențiunea că această transcriere nu concordă decât vag cu desenul lui Szathmáry. Singurele coincidențe sunt: *CAP... S... M...C...* Se cuvine probabil să presupunem că inscripția era grav deteriorată în momentele în care a fost interpretată de cei doi autori citați. Cu toate acestea, tilda amintită la început ar justifica mai degrabă un *spiritus* (*sps.* la Müller), ceea ce ar face ca hramul capelei să fie *Sfântul Spirit*, *pr.* putând fi interpretat ca *presbyter* sau alte abreviate³².

Desenul lui Nemes (fig. 4) ne oferă deocamdată singura imagine cu elevația bisericii dispărute, prezentată dinspre nord. Pe un fundal în care distingem, de la stânga la dreapta, o parte din incinta cetății și dintr-un turn ce ar fi trebuit să fie Turnul Cizmarilor, dar și intrarea nordică cu portic de la „biserica mare”, a fost redată fosta biserică luterană, cu proporțiile sale reduse. Desenul este stângaci, cu probleme de redare în perspectivă și cu unele contradicții, dar multe dintre elementele principale ale construcției prezentate mai sus se regăsesc, validând o parte din descrierea făcută de Szathmáry. Sub un acoperiș în două ape, cu un pinion retezat pe vest și altul triunghiular spre est, Nemes a așezat ambele nave, ca și când ar fi fost vorba de un corp unitar. În schimb, un compartiment scund dinspre răsărit, care a fost al „sacristiei”, avea un acoperiș în pupitru, atașat unei structuri înalte, de la care sunt redată un contrafort, o consolă și un acoperiș separat, de peste partea superioară a altarului. O pereche de ferestre înguste, pe care le putem considera romanice, sunt schițate la primul nivel al fațadei vestice, care are o formă trapezoidală. Nu se deslușește forma vreunei intrări pe vest. Alte două deschideri bifore și cu trilobi suprapuși sunt redată pe fațada nordică și sunt asemănătoare ca formă, și putem spune chiar ca stil, cu cele descrise de Szathmáry, iar o mică deschidere circulară este vizibilă pe zidul nordic, la ultimul nivel al turnului de peste altar. Un portal larg, cu un segment de arc ca închidere, suprapus de un cadru dreptunghiular (realizat probabil în tencuială și destinat unei inscripții, și un blazon cu coroană, probabil cel care se află și astăzi pe fațada nordică a bisericii luterane), se află între aceste ferestre. La „sacristie” nu se vede nici o deschidere, dar este de presupus ca una să fi existat pe latura estică, așa cum o prezintă Szathmáry, neavând astfel cum să fie marcată.

Desenul nu se suprapune fidel descrierii din text sau relevoului bisericii din planul general al cetății. Inadvertențele se observă la nivelul acoperișului, a cărui formă pare improprie pentru a cuprinde sub el și colaterala nordică de care vorbește Szathmáry. Pe de altă parte, se poate observa o diferență de grosime la zidul

³¹ *Op. cit.*, p. 44, nota 3.

³² Observațiile referitoare la inscripții aparțin lui Vladimir Agrigoroaiei, căruia îi mulțumesc și cu acest prilej.

triunghiular cu care se termină nava în partea superioară estică, diferență care ar putea fi un indiciu pentru corpul său neunitar.

Din desen reiese și că materialul de construcție predominant a fost piatra, chiar în blocuri, și un astfel de material se poate regăsi și în structura actualei biserici luterane (fig. 8a-b).

Pictura. Sursele amintite mai sus vorbesc și despre existența unor fresce în interiorul altarului, dar din două „tablouri” dezvelite la momentul demolării, datorită rapidității cu care s-a lucrat, doar unul a putut fi consemnat și copiat în acuarelă. Articolul din 1868 al lui Szathmáry și lucrarea lui Rómer Fl. despre vechi fresce din Ardeal³³ dau reproduceri ale acestei imagini în care a fost identificat, mai întâi, apostolul Matei (fig. 4a). O vreme a părut că tot ce se mai putea ști despre pictura fostei biserici provenea de la cei doi autori, ultimul bazându-se în comentariile făcute doar pe reproducerea în acuarelă³⁴ și pe opiniile lui Szathmáry. În viziunea lor, sfântul era redat într-un cadru dreptunghiular cu colțurile de sus arcuite, compus din benzi roșii, galbene și verzi, între linii albe, pe un fundal luminos. Veșmântul într-o singură culoare – galben, era lung, legat la mijloc și cu ușoare pliuri; pe umărul stâng îi era prinsă o mantie. Mâna dreaptă îi era așezată la piept, iar cu cea stângă ținea o carte având copertile purpurii. Din partea de sus i-a fost copiată și o inscripție cu alb, în minuscule gotice, transcrisă apoi de Rómer ca *thomas parthis...me reddidit india cristo*, cu toate că nepotrivirile cu desenul (și el discutabil) sunt evidente. Capul îi era înconjurat de nimb, avea părul lung, iar barba maronie, despicață. Partea de jos a fundalului ar fi fost acoperită de un covor verde cu margini maro, cu perspectiva sugerată printr-o nuanță de albastru. Szathmáry a apreciat că pictura ar fi mai târzie cu vreun secol decât biserica în care se afla și chiar că ar fi fost realizată de un meșter de calitate, străin³⁵.

În lipsa altor informații sau a necirculării unora contemporane demolării, dar și a posibilităților de a le verifica, opiniile lui Szathmáry despre datarea decorului de pictură și identitatea personajului s-au impus de la început în literatura de specialitate³⁶ și vor fi probabil preluate în continuare tot în acest fel; însă, pentru identitatea sfântului, trebuie să atragem atenția asupra lui G. Seivert³⁷ și asupra unuia dintre repertoriile de surse legate de monumentele vechi, în care imaginea a fost identificată cu apostolul Toma³⁸ (lucru ce ar fi în concordanță și cu numele *thomas* din inscripția „tabloului”). La această corecție se mai adaugă și precizarea, cu totul neobservată până

³³ *Op. cit.*, p. 106-107.

³⁴ Acuarelă, cu 21x29 cm, depusă la Arhiva monumentelor din Budapesta: Gerecze P., în *loc. cit.*, I, col. 212, 488.

³⁵ Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 51.

³⁶ Spre exemplu, Rómer Fl., *op. cit.*, p. 106-107; Drăguț, *Iconografia*, p. 78; Lángi J., Mihály F., *op. cit.*, p. 78. Tot din secolul al XV-lea, și mai precis, de la sfârșitul său, ar fi existat fragmente de frescă și pe fațada casei parohiale luterane („k”) (Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 53).

³⁷ *Op. cit.*, p. 13.

³⁸ Gerecze P., în *loc. cit.*, I, col. 488.

acum, conform căreia în altarul bisericii demolate a mai existat și o imagine a Sf. Andrei³⁹.

Poziționarea fragmentelor de frescă, din descrierile vechi, și identificarea reprezentărilor apostolilor Toma și Andrei ne permit să presupunem că în decorația pictată a bisericii demolate a intrat un *Cortegiu al Apostolilor*, scenă obișnuită într-o absidă.

Informațiile provenite de la Szathmáry, despre biserica dispărută, par să fie suficient de clare pentru a admite că inițial ea a avut, peste un subsol cu criptă (Karner)⁴⁰, o singură navă și un sanctuar de aceeași lățime cu a navei, încheiat cu trei laturi⁴¹. La nucleul inițial – de navă cu sanctuar poligonal sprijinit de contraforturi, considerat ca fiind ridicat în stil „de tranziție” (adică de trecere de la romanic la gotic), pare să se refere data terminării construcției, cu anii 1333-1334. Dar, trebuie spus că nu considerăm această dată ca fiind absolută și incontestabilă pentru ridicarea bisericii, deoarece investigațiile ce i-ar trebui aplicate, în primul rând arheologice, nu și-au spus definitiv cuvântul în privința cronologiei ei; și, chiar dacă admitem că anii din inscripție au fost citați corect, nu putem exclude în acest moment ipoteza ca ei să se refere și la o dată de reconstrucție. Szathmáry susține că inscripția portalului gotic ar conține tot anul 1333, dar lectura ei este nesigură și, prin urmare, inutilizabilă.

Despre o construcție de cult la Aiud, mai veche decât biserica prezentată, nu avem informații din teren, și după cum s-a văzut, datarea celei demolate, înainte de anii 1333-1334, nu are încă nici o susținere documentară (elementele romanice pomenite putând proveni și din prima jumătate a secolului al XIV-lea). Cele mai vechi date istorice despre așezare însă susțin existența unei biserici anterioare anului 1333. Făcând abstracție de unele surse secundare care datează întemeierea Aiudului înainte de 1241⁴², mențiunile cele mai vechi și sigure provin dintr-un act al anului 1293, în care se făcea trimitere la un privilegiu al regelui Ladislau, din 1276, prin care se acordase capitolului Transilvaniei permisiunea de a coloniza un număr de familii de români, pe pământurile sale, inclusiv în *Enyed*⁴³. Dar și mai relevantă pentru vechimea unei biserici locale este o informație documentară din 1302 prin care se atestă că din vechime (*ab antiquo*) capitulul din Alba strângea dijmele în Aiud și în alte sate⁴⁴. Prin urmare, nu doar o simplă biserică, ci chiar una parohială și-ar avea la Aiud atestarea asigurată – chiar dacă indirect – în jurul lui anului 1300. Știrile despre dijmele papale colectate la Aiud, și indirect despre parohie și biserică, continuă cu anii 1317-1320⁴⁵ și 1332-1335⁴⁶. Este

³⁹ *Ibidem*, II, col. 105, care, de asemenea, ar fi fost copiat în acuarelă. Informația concordă cu cea a lui Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 51, despre faptul că a mai fost văzut și un al doilea „tablou”, dar nu am avut posibilitatea de a o proba până acum.

⁴⁰ Pe care G. Seivert (*op. cit.*, p. 13) o presupunea, pe baza închiderii sale circulare (!), ca fiind romanică și legată de o construcție și mai veche.

⁴¹ Și nu cu absida semicirculară, cum întâlnim în prezentarea bisericii din monografia orașului: O. Socaciu, M. Takács, *op. cit.*, p. 76.

⁴² Kővári L., *op. cit.*, p. 251; Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 45.

⁴³ *Documente privitoare la istoria românilor. Veacul XIII. C. Transilvania*, vol. II (1251-1300), București, 1952, doc. 446, p. 400-401 (în continuare, DIR).

⁴⁴ DIR. *Veacul XIV. C. Transilvania*, vol. I (1301-1320), București, 1953, doc. 25, p. 19-20.

⁴⁵ *Ibidem*, doc. 252, p. 268.

de presupus că această biserică parohială a dispus de un spațiu de cult mai generos decât cel oferit de biserică demolată, pe care îl putem aproxima acum între 15-18 m lungime (navă și altar).

În favoarea prezenței unei biserici parohiale sunt și informațiile de mai târziu, de după anul 1374, despre rangul de oraș sau târg cu care apare, inconsecvent, Aiudul⁴⁷.

În acest moment, putem susține doar că datarea unei prime biserici parohiale în jurul anului 1300 nu concordă cu vechimea general acceptată până acum a „bisericii mici”. Entz Géza a presupus că „biserica mică”, demolată, a fost prima biserică parohială a Aiudului⁴⁸, dar acest fapt nu se poate susține în nici un fel cu datele de care dispunem. În același timp, nu se poate exclude ipoteza ca ea să fi avut acest rol în alte momente, spre exemplu, în cele de refacere a bisericii parohiale. Rosturile sale, de fapt, s-ar putea lămuri odată cu o cercetare extinsă a bisericii reformatate de astăzi, în conexiune cu care s-a aflat, cu certitudine cel puțin din secolul al XV-lea. Din momentul în care a apărut „biserica mare”, putem să susținem că biserică demolată a avut rol de capelă funerară sau cimiterială, lucru întemeiat în primul rând pe existența criptei și a osuarului găsite mai târziu. Transcrierea inscripției cu *Capella...*, oferită de Müller devine cu atât mai plauzibilă.

Este de stabilit așadar, pentru a clarifica și rosturile mai vechi ale „bisericii mici”, când a apărut actuala biserică reformată și care i-au fost antecedentele. O parte a bibliografiei susține faptul că o bazilică (chiar cu turn vestic) a fost ridicată deja în secolul al XIV-lea în cetatea Aiudului, și că aceasta a fost urmată de biserică hală din secolul al XV-lea⁴⁹. Teoria, fără demonstrație până acum, și-ar găsi totuși argumentele în detalii constructive (mai vechi decât structura în ansamblu a bisericii, și care ar trebui totuși verificate prin cercetări de parament și arheologice) pe care fosta biserică hală le mai conservă, cum este un portal astupat din zidul vestic al navei, suprapus de o cornișă a cărei linie a fost acoperită de zidul nordic al turnului databil în secolul al XV-lea, și care se pierde în zidărie la colțul nord-vestic al navei; totodată, ideea își găsește suportul și în ceea ce se știe despre structura mixtă a așezării medievale, cu maghiari, români, dar și germani, pomeniți în diferite momente. Cei din urmă nu își au atestate începuturile colonizării în Aiud, dar apar în documente din anii 1341 și 1345, în ultimul chiar cu un greav, *Henchmannus*; informațiile de acest gen continuă și în

⁴⁶ Györffy G., *Árpád-kori Magyarországtörténeti földrajza*, II, Budapest, 1986, p. 141. Mențiunile de preoți, de la Aiud, continuă și după registrele de dijmă din secolul XIV (spre exemplu, Entz G., *op. cit.*, p. 395-396; Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289-1556)*, I, Budapest, 1999, regește 112, 416, 420), dar nu mai sunt importante pentru cazul de față.

⁴⁷ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, III, Hermannstadt, 1902, p. 638; *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania*, vol. XIV (1371-1375), București, 2002, doc. 118; *A középkori Magyarországtörténeti forrásoknak adattárja (DL-DF 4.2). Database of Archival Documents of Medieval Hungary* (Szerk. Rác Gy.), Arcanum CD, Budapest, 2003, DL. 39232 (1467), 30982 (1509), 27255 (1511) s.a. (în continuare, *A középkori Magyarországtörténeti levéltár*).

⁴⁸ Entz G., *op. cit.*, p. 38.

⁴⁹ Entz G.A., *Erdély*, în *loc. cit.*, I, p. 691; H. Fabini, *op. cit.*, I, p. 226.

secolele următoare⁵⁰, în secolul al XVI-lea Lescalopier descriind târgul ca fiind locuit de maghiari și sași⁵¹.

Structura etnică a Aiudului medieval, care a inclus și coloniști germani, cu elită proprie, alături de topografia monumentelor din cetate – chiar și așa cum o cunoaștem din surse târzii, de secol XIX, în care au fost cuprinse două edificii de cult – trimit la modele cunoscute în mediile urbane ale Transilvaniei, ori în cele rurale cu populație de origine germană. Exemplele de acest fel ar fi numeroase deja, cu toate că suntem în plină perioadă a recuperării lor, și pot fi invocate chiar mai devreme de secolul al XV-lea⁵². Modelul de fortificație în care se includ și două biserici – una parohială și alta drept capelă, foarte posibil independentă, și cu rosturi funerare sau cimiteriale⁵³ – pare să fi existat și la Aiud, încă din secolul al XIV-lea. Capela a avut o închidere poligonală⁵⁴, modalitate care acum, în stadiul în care ne găsim cu cercetările, se consideră mai puțin frecventă în Transilvania. O întâlnim însă la Moșna, Gușterița, Curciu, Sebeș, la capele independente sau prinse în incintele fortificate⁵⁵, dar și la capele adosate lateralelor unor biserici parohiale sau plebaniale, chiar cu planimetria longitudinală și cu partea răsăriteană nedecroșată. Turnul capelei din Aiud a fost ridicat mai târziu peste capelă, la fel ca în multe cazuri semnalate deja în literatura de specialitate: Șeica Mică, Șoala, Cristian, Șaroș pe Târnave, Hărman, Sânpetru, Oradea, Orăștie etc.⁵⁶

Fosta capelă nu s-a păstrat în forma inițială. Dacă ținem seama de încadrarea stilistică a ferestrelor compartimentului nordic, în goticul târziu, făcută de Szathmáry, de forma în arc frânt a portalului dispărut, prezentat de texte, de apariția etajelor cu deschideri pentru armele de foc, dar și de faptul că actuala biserică reformată are ferestre bifore cu trilobi suprapuși, asemeni celor redată în schița lui Nemes Ödön, avem identificat în secolul al XV-lea un moment de amplificare a spațiului capelei spre nord (cel mai probabil pentru că doar acolo exista loc), cu o navă⁵⁷, dar și unul de fortificare parțială. Numai că, această succesiune reieșită din sursele secundare

⁵⁰ DIR. *Veacul XIII. C. Transilvania*, IV (1341-1350), București, 1955, doc. 61, p. 63-77; K. G. Gündisch, *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*, Köln, 1993, p. 148, 170, 240-245; H. Fabini, *op. cit.*, I, p. 224-225. Deși data colonizării germane nu se cunoaște, există presupuneri că s-ar fi produs în timpul regelui Geza II (Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 48) sau cândva în secolele XII-XIII (Iczkovitz Emma, *Az Erdélyi Fehér megye a középkorban*, Budapest, 1939, p. 41).

⁵¹ P.I. Cernovodeanu, *Călătoria lui Pierre Lescalopier în Țara Românească și Transilvania la 1574*, în *Studii și materiale de istorie medie*, IV, 1960, p. 455.

⁵² Corina Popa, *Capela în arhitectura gotică din Transilvania*, în *Artă românească. Artă europeană. Centenar Virgil Vătășianu*, Oradea, 2002, p. 42-45.

⁵³ În legătură cu rosturile sale ar fi fost utile și informațiile despre un eventual cimitir în perimetrul cetății, însă, deocamdată, nu știm decât despre osuarul din criptă. Acesta a apărut cel mai probabil după deshumări repetate din zona celor două biserici.

⁵⁴ O închidere asemănătoare, cu trei laturi, se poate vedea, spre exemplu, la capela din partea sudică a bisericii din Sebeș (Th. Streitfeld, *Mittelalterlichen Kapellen in Mühlbach*, în *Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte*, Bukarest, 1976, pl. VI-VII).

⁵⁵ Th. Streitfeld, *op. cit.*, p. 111 și urm.; H. Fabini, *op. cit.*, I, p. 269, 359, 361, 476; C. Popa, *op. cit.*, p. 42-43.

⁵⁶ C. Popa, *op. cit.*, p. 42-45; K.Z. Pinter, Rotonda de la Orăștie, în *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, Cluj-Napoca, 2003, p. 272; A.A. Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca, 2006, p. 203 și urm.

⁵⁷ Un „coridor”(!), la O. Socaciu, M. Takács, *op. cit.*, p. 76.

consultate nu poate fi considerată certă până la verificări arheologice, mai ales în cazul compartimentului nordic. Ceea ce ne spune Szathmáry despre el nu concordă de fapt cu rezultatele sondajului realizat de către Mariana Dumitrache, menționate mai sus.

Mica biserică a devenit unul din punctele fortificate ale cetății, alături de turnul „bisericii mari” și de incinta întărită cu turnuri, ale căror etape și configurație așteaptă încă să fie descifrate⁵⁸. Teoriile lui Szathmáry despre faptul că cetatea era dublă și fiecare parte avea biserica ei, ca și despre faptul că turnul capelei era principalul punct fortificat al părții de nord a cetății, legat de incintă cu un arc⁵⁹, va fi, sperăm, reconsiderată în același context.

Momentul de refacere a capelei ar putea coincide cu unul din șantierele „bisericii mari”⁶⁰ care, la rândul său, este databil prin analogii formale (unele deja semnalate) cu șantierul clujene ale vremii, în special cu cele de la biserica parohială *Sf. Mihail* și de la biserica conventului minorit, desfășurate în perioada anilor 1480-1500⁶¹. În acest sens pledează asemănarea formală observată de Szathmáry dintre inscripția cu minuscule gotice a cheii de boltă cu *Agnus Dei* (care a fost cheia uneia dintre bolțile bisericii mari) și inscripția portalului gotic de la capela demolată, dar și existența arcului de la contrafortul capelei care îl lega de sacristia „bisericii mari”.

Despre patronajul spiritual al capelei nu avem informații⁶² în afara celei care rezultă din inscripția cu abrevieri a lui Fr. Müller, potrivit căreia ar fi fost închinată *Sf. Spirit*. Dedicția, care nu privește însă începuturile construcției, ne pare plauzibilă din perspectiva altor date, chiar dacă acestea nu se corelează deocamdată între ele. Pe de o parte, din perioada din care provine inscripția, a doua jumătate a secolului al XV-lea, se știe că între membrii confreriei Sfântului Spirit de la Roma se aflau și locuitori ai Aiudului⁶³. Pe de altă parte, hramul *Sf. Spirit* indică uneori prezența unui hospital și a unei capele proprii. O instituție de acest fel a funcționat la jumătatea secolului al XV-lea, și mai târziu, la Alba Iulia (cu același hram)⁶⁴, dar și în Aiud, încă dinaintea de anul 1433, cu patronaj diferit. În acel an, preotul Ioan Enyedi, canonic la capitulul din Alba

⁵⁸ M. Dumitrache, *op. cit.*, p. 45-53; Gh. Anghel, *op. cit.*, p. 66-69; despre turnul de peste capelă nici una dintre cele două surse nu amintește.

⁵⁹ Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 50-51. Opinia a fost preluată și de o parte a bibliografiei: Szőnyi O., *Régi magyar templomok*, Budapest, 1933, p. 200; Lestyán F., *op. cit.*, II, p. 116.

⁶⁰ De același șantier par a fi beneficiat și alte clădiri din cetate, de exemplu fosta casa parohială a luteranilor.

⁶¹ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 538-539; mai recent, Papp Szilárd, *A királyi udvár építkezései Magyarországon 1480-1515*, Budapest, 2005, p. 264-265.

⁶² Lestyán, *op. cit.*, II, p. 116, enumeră patru capele medievale la Aiud(!), dedicate *Fecioarei*, *Sf. Elena*, *Sf. Elisabeta* și *Sf. Ioan Nepomuk*, dar fără ca să ne spună unde au fost amplasate sau care sunt sursele pe care se bazează. Dintre toate, pe cel al *Sf. Elisabeta* îl recunoaștem ca fiind al bisericii romano-catolice. *Schematismus venerabilis Cleri Transsylvaniensis*, 1893, Albae-Carolinae, 1893, p. 22 (în continuare, *Schematismus*).

⁶³ Lidia Gross, *Confreriile medievale în Transilvania (secolele XIV-XVI)*, Cluj-Napoca, 2004, p. 181-185.

⁶⁴ Jakó Zs., *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289-1556)*, I, Budapest, 1990, regeste 1349, 1620; K. Vekov, *Locul de adevărit din Alba Iulia. Secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, 2003, p. 282.

Iulia, cerea drept de pelerinaj la biserica *Sf. Cruce* și hospitalul *Sf. Cosma și Damian* din Aiud⁶⁵. Însă, nici o localizare a celor două construcții nu a fost propusă până acum.

Ioan Enyedi nu a fost singurul preot al bisericii din Aiud al cărui nume a fost transmis de documentele medievale păstrate⁶⁶, dar este imposibil de stabilit cine a deservit capela. Există în anul 1442 menționat, odată cu plebanul Benedict (în același timp, decan al capitlului din Alba Iulia), și un capelan, Abraham⁶⁷, dar nu se știe dacă acesta a avut vreo legătură directă cu lăcașul discutat aici. O legătură directă a avut-o probabil, pentru refacerea construcției, acel preot Mihail, al cărui nume ar reieși din reîntregirea inscripției publicate de Müller. Însă, nici un preot cu acest nume nu figurează între preoții cunoscuți ca deținând prebende la Aiud în doua jumătăți a secolului al XV-lea și la începutul celui următor, ori între membrii capitlului de la Alba Iulia, instituție în stăpânirea căreia s-a aflat Aiudul medieval și în al cărei personal s-a aflat un număr mare de clerici proveniți de aici⁶⁸.

Ca și alte construcții din jur, despre care avem informații sporadice („biserica mare” a fost incendiată în 1704 și în urma acestui eveniment au căzut bolțile navelor, casa parohială a fost ruinată în 1849, apoi refăcută⁶⁹ etc.), capela a suferit în timp distrugerii care i-au afectat structura. După o informație din 1731 era în ruină⁷⁰, motiv pentru care primește de la Sibiu 20 de guldeni necesari reparațiilor⁷¹. Atunci a fost ridicată probabil și o tribună, sau numai a fost instalată o orgă într-o tribună deja existentă, inițiativă care a provocat protestul reformaților din imediata apropiere⁷². Portalul nordic din desenul lui Nemes Ö. (fig. 4), dar și elementele de fațadă, de deasupra lui, se pot datora acestui moment, din veacul al XVIII-lea.

Din perspectiva deciziei din secolul al XIX-lea, soluțiile pe care comunitatea le-a găsit anterior, și în jurul anului 1731, nu au fost suficiente pentru a prelungi cu mult viața construcției. Starea în care ajunsese, și nu neapărat necesitatea unui spațiu de cult mai generos⁷³, a constituit motivația pentru care fosta capelă medievală a fost reconstruită.

ILEANA BURNICHIOIU

⁶⁵ Entz G.A., *Erdély*, în *loc. cit.*, I, p. 692; Entz G., *op. cit.*, p. 396. Acest context, cu informația despre pelerinaje, ar putea să explice și prezența unei nișe gotice - cel mai probabil de sfânt - situată în peretele nordic al bisericii mari, între primele contraforturi estice, cu o expunere spre fosta capelă.

⁶⁶ Vezi referințele de la nota 46.

⁶⁷ Jakó Zs., *op. cit.*, I, regist 416.

⁶⁸ Jakó Zs., *op. cit.*, II, regist 4572; *A középkori Magyarország levéltári*, DL 31058 (1422), 31026 (1520), DL 82699 (1525), DF 277683 (1493), 268263 (1500) etc.; K. Vekov, *op. cit.*, Anexa 7.

⁶⁹ Kővári L., *op. cit.*, p. 251; Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkezelés*, p. 46-48, 52-53.

⁷⁰ H. Fabini, *op. cit.*, I, p. 225.

⁷¹ *Ibidem*, p. 226.

⁷² Léstyán F., *op. cit.*, II, p. 116-117.

⁷³ În 1893, spre exemplu, erau înregistrați la Aiud doar 196 de luterani, față 2948 de calvini, 1078 romano-catolici sau 1189 greco-catolici (*Schematismus*, p. 22).

THE AIUD FORTRESS’ “LITTLE CHURCH” IN THE SOURCES OF THE
NINETEENTH CENTURY

Summary

This paper deals with one of the medieval churches from Aiud (Nagyenyed, Enyed, Strasßburg/Mieresch), namely with the „little church”, which was demolished by the Lutheran community in 1865-66. This church was located to the north of the „great church” (now belonging to the Reformed cult), which was the parochial church in the sixteenth-seventeenth centuries. The secondary literature of the demolished church contains little and erroneous information. Although field investigations were made in the nineteenth century, their published results have largely been ignored. These texts were published before and after the demolition, in 1858, 1866-1868, and 1874 by Károly Szathmáry, Friedrich Müller, Gustav Seivert, and Rómer Flóris, as well as a drawing by Ödön Nemes. Our aim is to use these texts as sources for offering a better-defined image about the location, architecture, painting, age and the role of the monument. The pieces of information given by these authors suggest that the church was built in the fourteenth century. The building was modest, having a length of 15-18 meters in the area of the existing Lutheran church. It consisted of a rectangular nave, with a three-sided altar, and with buttresses on the corners. In the basement was a crypt filled with bones. The ground floor was a space for cult. Both rooms were vaulted. Later, probably in the fifteenth century, during the construction of the „great church”, the „little” one received a nave on the north side, another room as a sacristy and a tower above the altar. Its architecture consists of Romanesque shapes (at the windows), but also Gothic, most probably in two phases: one identified as early Gothic and the other as late Gothic. The altar, at least, was covered with frescoes, and the Apostles Thomas and Andreas were identified in the drawings made before the demolition. Given its location in the neighborhood of the parochial church, the ossuary-vault in its basement, and the analogies we can affirm that the “little church” (probably dedicated to St. Spiritus) from the fortress of Aiud was for a while a funerary chapel, which received a defense function with the construction of the tower on the altar.

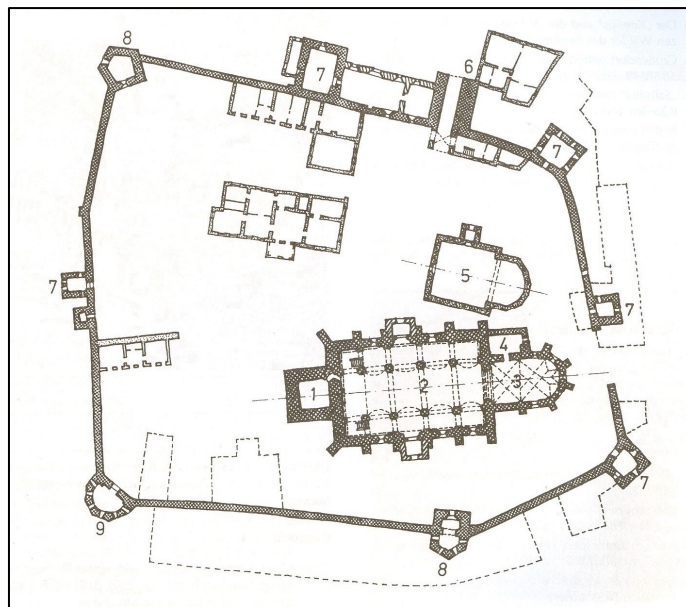

Fig. 1. Cetatea Aiudului. Plan după H. Fabini, *op. cit.*, I, 149.2, p. 222 („5” – actuala biserică luterană).

Fig. 2. Biserica luterană (2007)

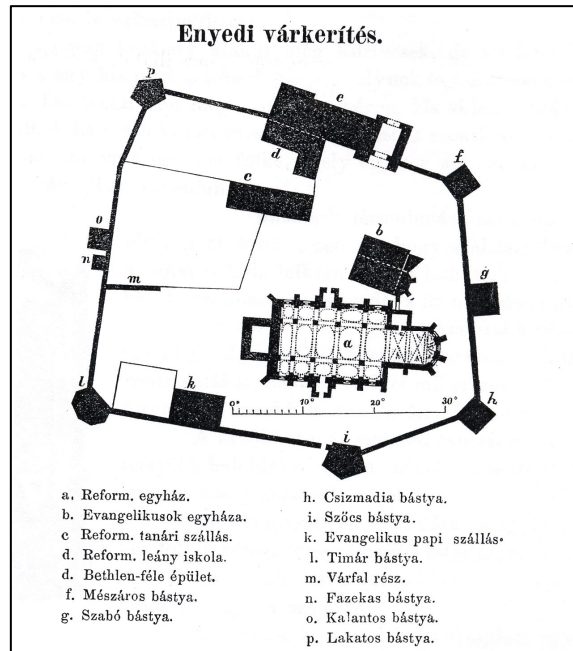

Fig. 3. Cetatea Aiudului în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. a) biserica reformată; b) biserica luterană (=fosta capelă medievală) (plan după Szátmay K., *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 49).

Fig. 4. Biserica luterană din Aiud înaintea demolării, vedere dinspre nord-vest (după Nemes Ö., în *Vasárnapi Ujság*, nr. 40, p. 493, fig. 3).

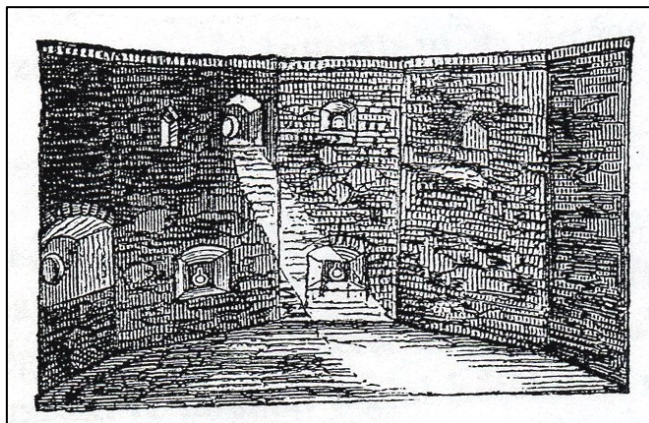

Fig. 5. Fosta biserică luterană din Aiud, vedere cu interiorul altarului (Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 51).

Fig. 6. Copie după frescă altarului bisericii luterane (Szathmáry, *A nagyenyedi egyházkerítés*, 51).

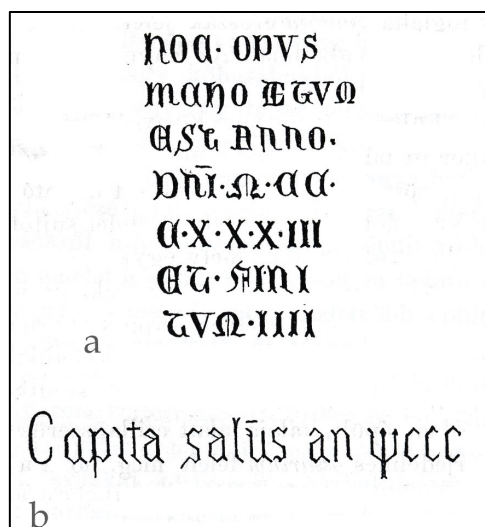

Fig. 7, a-b. Inscricții de la capela cetății Aiudului redactate de Szathmáry, în *A nagyenyedi egyházkerítés*, p. 52.

b)

a)

Fig. 8, a-b) Detalii cu materialul de construcție de la biserica luterană de astăzi.